

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ СУБ'ЄКТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ЗАСОБАМИ АКТИВНОСТІ У ВОЛОНТЕРСЬКІЙ РОБОТІ

PECULIARITIES OF FORMATION THE STUDENTS' PROFESSIONAL SUBJECTIVITY BY MEANS OF VOLUNTEER WORK

У статті здійснено теоретичний аналіз таких складних для розуміння й осмислення феноменів психологічної науки, як «суб'єкт», «суб'єктність», «професійна суб'єктність». Автор зупиняється на важливості формування професійної активності, що є складовою частиною професійної суб'єктності здобувачів-психологів, шляхом залучення останніх до волонтерської діяльності через соціальне служіння, що має на меті: збагачення внутрішнього світу здобувачів, появу нових смислів; формування рефлексивних здібностей (зокрема, навичок вербалізованої рефлексії), усвідомлення власної готовності до здійснення психологічної активності; розвиток мотиваційної активності та смислової наповненості майбутньої професійної діяльності через появу професійного інтересу до волонтерської діяльності загалом та до психологічної допомоги батькам, що виховують дітей з особливими освітніми потребами, зокрема; наявність іншого як зразка суб'єктної поведінки; свободу професійного самовизначення. Описано досвід залучення здобувачів до реалізації проекту «Психологічна допомога батькам, що виховують дітей з особливими освітніми потребами» упродовж 2019–2020 навчального року (вересень 2019 року – червень 2020 року), у який було залучено лише тих здобувачів, що були зацікавлені у здійсненні активності, розуміли відповідальність та виявляли інтерес до зазначеної теми, що включало пошукову активність останніх, адже одним із завдань була підготовка тематичних лекторіїв та тренінгових занять. Після реалізації проекту було проведено психодіагностичне дослідження здобувачів, що погодилися взяти активну участь у реалізації проекту, а також тих здобувачів, що відмовилися. Метою експериментального дослідження стало виявлення рівня емпатії в досліджуваних обох груп (за методикою діагностики емпатійного потенціалу особистості (І.М. Юсупов)). Показники рівня емпатії в респондентів групи студентів-волонтерів є вищими за показники, отримані у групі студентів-неволонтерів.

Ключові слова: суб'єктність, професійна суб'єктність, професійна активність, волонтерська діяльність, групова психологічна (тренінгова) робота.

The article provides the theoretical analysis of the phenomena of "subject", "subjectivity", "professional subjectivity". The author emphasizes the importance of forming the professional activity, which is a component of the professional subjectivity of applicants-psychologists by involving them into the volunteering through social service, which aims to: enrich the inner world of applicants, the emergence of new meanings; formation of reflexive abilities (including skills of verbalized reflection), awareness of one's own readiness to carry out the psychological activity; the development of motivational activity and semantic content of future professional activity due to the emergence of professional interest in volunteering in general and in psychological assistance to parents' raising children with special educational needs, in particular; the presence of another as a model of subjective behavior; freedom of professional self-determination. The experience of involving applicants in the implementation of the Project "The psychological assistance to parents' raising children with special educational needs" during the 2019–2020 school year (September 2019 – June 2020), which involved only those applicants who were interested in implementing activities, understood the responsibility and showed their interest in this topic, which included the search activity of the latter, because one of the tasks was to prepare the thematic lectures and training sessions. After the implementation of the Project, a psychodiagnostic study was conducted of applicants who agreed to take an active part in the implementation of the Project, as well as those applicants who refused. The aim of the experimental study was to identify the level of empathy in both groups (using the method of diagnosing the empathic potential of the individual (I.M. Yusupov)).

Key words: subjectivity, professional subjectivity, professional activity, volunteer activity, group psychological (training) work.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2021.30.26>

Михальчук Ю.О.

к.психол.н,

доцент кафедри психології

Міжнародний економіко-гуманітарний

університет імені академіка

Степана Дем'янчука

Безумовною цінністю суспільства є розвиток особистісної ініціативи, пізнання й удосконалення себе, власного «Я». У працях філософів кінця XIX – початку XX ст. йдеться про особистість, що формується не об'єктивним світом, а суб'єктивністю, рушійною силою особистості є не самозбереження, а самовдосконалення та самовизначення. «Особистість – не є готовою реальністю <...> Особистість є тією, що усвідомлює себе, слухає внутрішній голос та підкорюється йому» [4, с. 9]. Відомий психолог Е. Фромм зазначає: «Політичне та економічне звільнення людини <...> дало надію, що вона зможе відчувати власне «Я» як центр і активний суб'єкт своїх здібностей» [16, с. 61].

Метою дослідження є теоретичний аналіз психологічного феномену «професійна суб'єктність» крізь призму понять «суб'єкт» та «суб'єктність», виокремлення складових частин професійної суб'єктності, особливостей її формування у здобувачів-психологів.

Розуміння людини як суб'єкта представлено в роботах зарубіжних авторів: представників неопсихоаналізу – К. Хорні, А. Адлера, Е. Фрома; представників гуманістичного напрямку – А. Маслоу, К. Роджерса, Г. Олпорта; представників соціально-когнітивного напрямку – Дж. Роттера, А. Бандури. У російській психології дослідження феномену суб'єктності пов'язані з іменами С. Рубінштейна,

К. Абульханової-Славської, А. Брушлинського, О. Осницького, В. Петровського й інших. Українська наукова школа дослідження суб'єктності особистості, що сформувалася на основі психологічних ідей Г. Костюка та С. Максименка, розвивається в дослідженнях О. Бондаренка, З. Карпенко, Р. Мороза, С. Кузікової, І. Нікітіної, Л. Новик, В. Татенка й інших.

Відомі психотерапевти К. Хорні, А. Адлер, Е. Фромм, надаючи значення сфері несвідомого, приділяли увагу вищим людським потребам: екзистенційним (Е. Фром), прагненню до переваги (А. Адлер), потребі в самореалізації (К. Хорні), а також соціокультурним чинникам у житті людини та суспільства.

Розглянемо деякі положення Е. Фромма, що є важливими для нашого дослідження. Так, автор висуває положення щодо двох альтернативних способів існування – «бути» та «мати». Позицію «бути» Е. Фромм розглядає як власне людську активність, що дає внутрішню свободу, упевненість, приналежність до світу, життєлюбство, повагу до інших та творчий підхід до всього. Важливим вважаємо акцентування автора на розумінні феноменів щастя та радості, які проявляються не за умови задоволення потреб як результату зняття психологічної та фізіологічної напруги, а є супутниками будь-якої плідної діяльності – мисленнєвої, чуттєвої, емоційної, фізичної. Е. Фромм акцентує увагу на життєтворенні себе людиною з матеріалу спадковості та середовища. Водночас «несприятливі життєві чинники, фізичні вади можуть переживатися людиною як виклик, що потребує мобілізації її конструктивних сил» [16].

Згідно з ідеями Г. Олпорта, людина являє собою відкриту систему, яка, здійснюючи рух життєвим шляхом, має завдання безперервного становлення, особистісного розвитку, вироблення зразків поведінки, усвідомленого прагнення до мети та її досягнення, спрямованості в майбутнє [12].

У теорії А. Маслоу здатність до зміни, розвитку, самовдосконалення позначається поняттям «самоактуалізація», що розглядається не як кінцевий стан, а як процес актуалізації та реалізації власних можливостей (наприклад, розвиток розумових здібностей засобами інтелектуальних занять) [10, с. 23].

Так, підґрунтям нашого дослідження є такі положення: 1) А. Маслоу щодо самоактуалізації як зусиль зробити максимально якісно те, що людина хоче зробити [10, с. 23]; 2) спосіб існування «бути» як активного діяча власного життєтворення (за Е. Фроммом); 3) студентський колектив, слідом за А.В. Брушлинським, розглядаємо як групового суб'єкта, де кожен з учасників розвиває власну суб'єктність [5, с. 504], професійну також. Виходячи з окреслених положень,

розвиток особистості як суб'єкта відбувається через та завдяки спілкуванню та діяльності, активності – пізнанню, дії, спогляданню, індивідуальному розвитку. Адже людина стверджує, захищає, реалізовує себе в міжособистісних стосунках, учинках, тим самим формує свою духовність, моральність, цінності істини, справедливості та добра [2, с. 36].

Так, аналіз психологічної літератури дозволяє розглядати категорію суб'єкта як у динамічному, так і у структурному плані. Динамічна площина характеризує суб'єкт через різні форми активності – пізнання, дію, індивідуальний розвиток тощо; структурна – через сукупність ставлень особистості до природи й інших [1, с. 12]. Навчання в закладі вищої освіти є таким, що дає простір для розвитку пізнавальної активності та формування ціннісної сфери через опанування здобувачами системи значень і смислів у професійній сфері.

Розглянемо психологічні категорії «суб'єктність» та «професійна суб'єктність». К. Роджерс стверджував, що в людини є здатність (принаймні потенційна) рухатися вперед до зрілості, у відповідному середовищі дана тенденція вивільняється і стає не потенційною, а актуальною [15, с. 77–78]. Джерелом розвитку особистісного самотворення є психологічний потенціал особистості, що складається з таких компонентів структури: пізнавального, емоційного, мотиваційно-ціннісного, творчого, комунікативного, художнього (естетичного). О.І. Мотков описує чотири пари полярних базових потягів, що становлять ядро особистості, усього внутрішнього світу людини: 1) бажання жити і продовжувати жити – бажання померти (прагнення до саморуйнівної поведінки); 2) тенденція до сили особистості: високої самооцінки, упевненості в собі, самоповаги, тенденція до слабкості особистості: заниженої самооцінки, невпевненості в собі; 3) тенденція до свободи (самостійність, опора на себе) – тенденція до залежності, опори на інших; 4) тенденція до розвитку та самореалізації – тенденція уникати будь-яких змін у власних бажаннях, цінностях, відносинах, цілях, так зване «стереотипне функціонування». Перший полюс кожної названої пари перелічених тенденцій є життєстверджувальними тенденціями, потенційно продуктивними, що формують позитивну активність. Інший полюс кожної пари – потенційно дезадаптуючі, життєподавляючі тенденції, що блокують процес розвитку та самореалізації [11].

О.О. Конопкін досліджує активність як найважливішу атрибутивну характеристику суб'єкта й основний модус існування людини та доводить, що біологічне та соціальне існування людини є можливим завдяки її здатності до цілеспрямованої активності, завдяки чому реалізуються відносини зі світом

природи та речей, людей, соціальних явищ тощо. Тому саморегуляція активності розглядається як специфічна та найбільш загальна функція людської психіки, що дозволяє реалізувати себе як «творця, виконавця, контролера власної діяльності, учинків та життєдіяльності загалом» [7, с. 12].

Праці науковців А.О. Деркача й Е.В. Сайко підтверджують тезу щодо реалізації суб'єктної сутності людини в діяльності, самореалізації на продуктивному та репродуктивному рівнях [6, с. 211]. Суб'єктність характеризується здатністю людини проявляти активність у діяльності, поведінці, процесах сприйняття, ухвалення рішень тощо, пов'язана з індивідуальними особливостями постановки та розв'язанні завдань, мисленнєвих і предметних [13, с. 236–243.]. Учений В.О. Татенко вважає суб'єктність основною детермінантою саморозвитку внутрішнього світу людини [цит. за: 14, с. 13].

Освітній простір є простором можливостей для розвитку суб'єктності майбутніх психологів за умови мотивації активності та самодетермінації розвитку. Де актуальними є тенденції до розвитку сили особистості, свободи та самореалізації, що є безумовним прагненням до життя. Внутрішню мотивацію розглядаємо як ключовий механізм даного процесу, адже ступінь включеності в нього, особистісні цінності та смисли й визначають ступінь активності та формують індивідуальну усвідомленість. Д.А. Леонт'єв вказує на процес самодетермінації як такий, що включає усвідомлене рішення та регуляцію власної життєдіяльності [8, с. 11–12]. Проте життєвий шлях особистості детермінований, з одного боку, особистістю, а з іншого – об'єктивними умовами, обставинами, подіями, часом, у якому вона живе, середовищем навчання та розвитку, а також середовищем навчання у ЗВО. На цьому наголошують автори колективної монографії: «Поняття «професійна суб'єктність» відображує таку особистість, яка здатна до самовизначення і свідомої саморегуляції своїх дій на основі внутрішньо виробленої професійної позиції <...> Незважаючи на те, що позиція є відносно стабільним утворенням, вона може розвиватися і змінюватися із часом. Особливо це важливо на етапі професійного становлення у вищому навчальному закладі, коли відбувається оформлення сфери основних професійних цінностей і смислів майбутніх фахівців» [14, с. 14].

Розвиток професійної суб'єктності людини забезпечується включенням її у професійну підготовку та в майбутньому – у професійну діяльність. Професійний розвиток розглядається у психологічній літературі як становлення, формування професійно значущих особистісних якостей, професійних знань і умінь,

активне якісне перетворення особистістю власного внутрішнього світу, що приводить до творчої самореалізації у професії (А.К. Маркова, Є.О. Клімов, В.О. Сластьонін, О.М. Борисова й інші). Так, А.К. Маркова розглядає професіоналізацію як цілісний безперервний процес становлення особистості у фахівця, виділяє в ньому такі компоненти:

- вибір професії з огляду на власні інтереси, можливості та нахили;
- засвоєння правил та норм професії;
- формування себе як професіонала;
- збагачення власного професійного досвіду, розвиток особистості у професії [9].

Освітнє середовище є середовищем можливостей для розвитку професійної суб'єктності особистості здобувача, а внутрішня мотивація активності особистості є ключовим механізмом процесу формування останньої. Праця психолога розгортається як процес діяльності та спілкування в умовах взаємодії із клієнтом (пацієнтом, якщо йдеться про психотерапевтичну практику) в умовах психодіагностичної, консультативної, тренінгової та психокорекційної роботи, а також в особистісно-професійному розвитку. Тому предметно орієнтована діяльність, що включає, окрім перелічених, комунікативні, організаційні знання й уміння, рефлексивні здібності становлять важливу частину професійної діяльності психолога, його майстерності. Готовність до реалізації зазначених форм діяльності формується в майбутніх психологів в умовах навчального простору закладу вищої освіти. А спільна цілеспрямована діяльність студентів та викладачів створює підґрунтя когнітивному, мотиваційному, емоційно-вольовому та творчому розвитку особистості майбутнього професіонала, формування його загальних та професійних компетенцій.

В умовах закладу вищої освіти здобувачі включаються, засвоюють та реалізують такі види діяльності: навчально-професійну, квазіпрофесійну, науково-дослідну, проектну, творчу тощо. Так, навчально-професійна діяльність здобувачів-психологів спрямована на опанування навчального матеріалу для здобуття всіх необхідних за Стандартом ВО компетентностей, досягнення програмних результатів навчання. Квазіпрофесійна діяльність реалізується здобувачами через проходження всіх видів практичної підготовки та залученість у розв'язання практичних завдань, наближених до реальності на практичних заняттях, як-от розігрування консультативних бесід на практичних заняттях з ОК «Основи психологічного консультування». Результати науково-дослідної діяльності як роботи над проблемою наукового або науково-практичного характеру відображені в курсових та кваліфікаційних роботах, представлені на науково-практичних конфе-

ренціях у межах ЗВО та за його межами, на конкурсах науково-дослідних робіт здобувачів.

Проектна та творча діяльність здобувачів реалізується шляхом залучення останніх до різних видів самостійної й індивідуальної роботи, як-от: написання психологічних есе, творчих робіт, розроблення проектів тощо. Окрім того, вказана діяльність реалізується й поза навчальним процесом ЗВО та дає можливість розвинути самостійність, креативність, комунікативні й організаторські здібності тощо. Так, здобувачі ОП «Психологія» першого (бакалаврського) та другого (магістерського) рівнів ВО Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука активно залучені до волонтерської діяльності, що дає їм можливість набути соціальний досвід і організувати цілеспрямовану активність у межах соціально значущого контексту. Волонтерська діяльність у межах вказаних вище ОП здійснюється в реабілітаційних центрах для дітей з особливими освітніми потребами (із 2019 р. і дотепер) та у військовому госпіталі м. Рівного (2014–2015 рр.), що створює підґрунтя для формування загальнолюдських та моральних цінностей: емпатії, співчуття, поваги до іншого, а також креативності, служіння іншому, допомагає розвинути навички співпраці та командної роботи, сформувати професійну мотивацію, професійну ідентичність. Волонтерська діяльність здобувачів включала: підготовку та проведення індивідуальних та групових занять із дітьми з особливими освітніми потребами, консультування батьків та проведення групової роботи з батьками (у ролі ко-тренерів); розроблення рекомендацій батькам тощо. Основна ідея, якою ми керувалися, коли залучали здобувачів до волонтерської діяльності, – розвиток професійної активності, що є складовою частиною професійної суб'єктності, через соціальне служіння, що має на меті: 1) збагачення внутрішнього світу здобувачів, появу нових смислів; 2) формування рефлексивних здібностей (навичок вербалізованої рефлексії також), усвідомлення власної готовності до здійснення психологічної активності; 3) розвиток мотиваційної активності та смислової наповненості майбутньої професійної діяльності через появу професійного інтересу до волонтерської діяльності загалом та до психологічної допомоги батькам, що виховують дітей з особливими освітніми потребами, зокрема; 4) наявність іншого як зразка суб'єктної поведінки; 5) свободу професійного самовизначення як вибір технік (вправ) у груповій психологічній роботі, наповненість теоретичного матеріалу, що пропонувався батькам для ознайомлення. Окрім того, здобувачі опинялися у просторі професійного спілкування, де якнайкраще відбувалось накопичення знань,

формування навичок і умінь. Усі умови було дотримано під час реалізації проекту «Психологічна допомога батькам, що виховують дітей з особливими освітніми потребами» упродовж 2019–2020 навчального року (вересень 2019 р. – червень 2020 р.) (далі – Проект). Так, нами були залучені лише такі здобувачі, що були зацікавлені у здійсненні активності, розуміли відповідальність та виявляли інтерес до зазначеної теми, що включало пошукову активність останніх, адже одним із завдань була підготовка тематичних лекторіїв і тренінгових занять. Нами було сформовано групу волонтерів-психологів із числа здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти 4-го навчального курсу. Загальна кількість психологів-волонтерів – 12 здобувачів. Загальна кількість психологів, що відмовились брати участь у Проекті, – 17. Діти батьків, що були залучені в реалізацію Проекту, мали такі нозології, як: синдром Дауна, аутизм, затримка психічного розвитку. Усі здобувачі-волонтери до початку роботи вивчали відповідні теми дитячої патопсихології, тобто збагачували власну професійну обізнаність (перший етап роботи зі студентами-волонтерами). Викладачами-тренерами проводились колоквіуми зі здобувачами з метою з'ясування компетентності останніх в окреслених темах. Групова психологічна робота з батьками проводилась за «методом акваріума» (у разі згоди батьків), коли частина здобувачів були пасивними спостерігачами у психологічному тренінгу, а інша частина – активними учасниками – другий етап роботи зі студентами-волонтерами. На цьому етапі була важливою допомогою здобувачів у залученні батьків в активну психологічну роботу, адже для всіх батьків така робота була організована вперше, переважав страх розкриття, критики з боку інших тощо. Третій етап – етап вербалізованої рефлексії – проводився тренерами зі студентами-волонтерами та був спрямований на детальний аналіз реалізованих етапів групової психологічної роботи. Здобувачі були залучені до активного обговорення, розвивали професійне мислення. У проміжку між груповою психологічною роботою здобувачі готували та проводили теоретичні лекторії для батьків щодо нозологій їхніх дітей і особливостей максимально ефективного допомоги останнім (четвертий етап психологічної роботи). Групова психологічна робота з батьками дітей з особливими освітніми потребами проводилась із періодичністю раз на місяць упродовж 8-ми годин, просвітницькі заходи, так звані лекторії, – двічі на місяць упродовж 3-х вечірніх годин. Е.М. Балашов слушно зазначає: «Волонтер повинен навчитися керувати своєю емоційно-вольовою сферою та психічним станом» [3, с. 14.], що було підтверджено здобувачами-волонтерами під

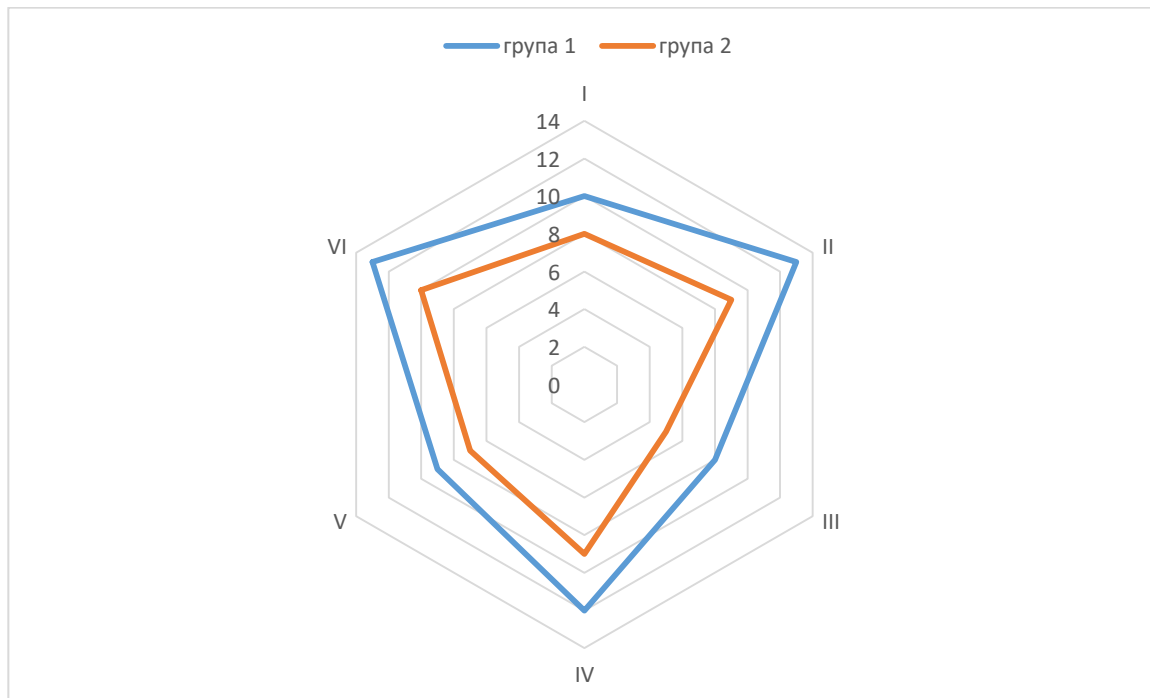

Рис. 1. Рівень емпатії опитаних респондентів

час роботи. Так, зворотний зв'язок зі здобувачами після проведення групової психологічної роботи засвідчив деякі труднощі у стримуванні емоційних реакцій на важкі життєві історії учасників групи. Окрім того, здобувачі констатували розвиток спостережливості й уважності, особистісну інформативну наповненість новими теоріями та, загалом, психологічними знаннями, передусім у сфері дитячих нозологій. Викладачі-тренери, психотерапевти, що були залучені в контекст реалізації Проекту, відзначають розвиток комунікативних навичок здобувачів, умінь слухати інших і обстоювати власну думку.

Уважаємо, що через залучення здобувачів у вказаний Проект було створено екологічні умови для розвитку професійної суб'єктності останніх, адже вони діяли під пильним керівництвом та наставництвом викладачів-психотерапевтів, які, у свою чергу, проходили обов'язкові супервізії даного Проекту.

Варто зазначити, що така в більшому або меншому ступені активність здобувачів як ко-тренерів та спостерігачів сприяла формуванню гуманного ставлення до людей з особливими освітніми потребами, поваги до їхніх прав та свобод. Так, становлення суб'єкта пов'язано з формуванням особливого, суб'єктного ставлення до інших. Важливою у Проекті є наявність іншого як зразка суб'єктної поведінки, еталонного учасника. Спільний план діяльності групи визначав функціональні взаємозв'язки між його учасниками, адже керівники Проекту та здобувачі, рухаючись до загальної цілі як образу бажаного результату,

обговорювали оптимальні способи дій, мотивували здобувачів до самостійного вирішення поставлених завдань. Отже, здобувачі мали свободу професійного самовизначення в конкретно створеній площині психологічного впливу на самосвідомість учасників у контексті розширення усвідомлення та набуття нових знань, навичок тощо. Здобувачі зазначали, що у процесі роботи їм постійно потрібно було проявляти ініціативність, самостійно ухвалювати рішення.

Після реалізації Проекту нами було проведено психодіагностичне дослідження здобувачів, що погодились взяти активну участь у реалізації Проекту, а також тих здобувачів, що відмовились. Так, було сформовано дві групи: групу 1 – групу волонтерів (12 людей); групу 2 – групу неволонтерів (17 людей). Метою експериментального дослідження стало виявлення рівня емпатії в досліджуваних обох груп. Для досягнення цілі нами використано методика діагностики емпатійного потенціалу особистості (І.М. Юсупов). Об'єктами емпатії виступають соціальні ситуації, за якими діагностуються 6 векторів співпереживань: 1) з батьками; 2) із тваринами; 3) з людьми похилого віку; 4) з дітьми; 5) з героями художніх творів; 6) у міжособистісних стосунках зі знайомими / незнайомими людьми. Опитувальник складається із 36 тверджень, кожне з яких має 6 варіантів відповідей: «не знаю», «ніколи, або ні», «іноколи», «часто», «майже завжди», «завжди, або так». Кожному варіанту відповідає числове значення: 0, 1, 2, 3, 4, 5. Загальна кількість балів, що респондент може набрати

за всіма шкалами, – 90. На рис. 1 зображено середні показники рівнів емпатії респондентів обох груп. Бачимо, що опитані здобувачі-волонтери мають високі показники рівнів емпатії щодо тварин і оточення – 13,6 та 13,4 балів відповідно. Завсіма іншими показниками – середній рівень, а саме: 10,5 (батьки), 8,7 (люди похилого віку), 12,8 (діти), 9,6 (художні твори). У групі 2 нами констатовано середній рівень емпатії за всіма 6-ма векторами співпереживань: 8,3 (батьки), 9,2 (тварини), 5,6 (люди похилого віку), 9,0 (діти), 7,4 (художні твори), 10 (оточення). Так, показники рівня емпатії в респондентів 2-ї групи є нижчими за показники, отримані у групі студентів-волонтерів.

Висновки із проведеного дослідження.

Залучення здобувачів до волонтерської діяльності забезпечує можливість прояву в них інтелектуальної та соціальної активності, створює можливості для самовираження, розвиває рефлексивні здібності, навички самоаналізу, самопізнання та самовдосконалення – імперативи, що дають підґрунтя для формування професійної суб'єктності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Акмеологическое понимание субъекта. Основы общей и прикладной акмеологии. Москва : РАГС, 1995.
2. Анцыферова Л.И. Психологическое содержание феномена «субъект» и границы субъектно-деятельностного подхода. *Проблема субъекта в психологической науке*. Москва : Академический проект, 2000. 42 с.
3. Балашов Е.М. Психологічна структура волонтерської діяльності як засобу самореалізації студентів. *Наукові записки. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2013. Вип. 24. С. 14–17.

4. Бердяев Н.А. О назначении человека. Опыт парадоксальной этики. Москва : Республика, 1993. 384 с.
5. Брушлинский А.В. Избранные психологические труды. Москва : ИП РАН, 2006. 623 с.
6. Деркач А.А., Сайко Э.В. Субъектность субъекта в акмеологическом развитии и проблемы его субъектного самоосуществления. *Мир психологии*. 2008. № 3. С. 205–219.
7. Конопкин О.А. Механизмы осознанной саморегуляции произвольной активности человека. *Субъект и личность в психологии саморегуляции*. Москва ; Ставрополь : Изд-во ПИ РАО ; СевКавГТУ, 2007.
8. Леонтьев Д.А. Психология смысла : строение и динамика смысловой реальности. Москва, 2007. 511 с.
9. Маркова А.К. Психология профессионализма. Москва : Знание, 1996. 308 с.
10. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 352 с.
11. Мотков О.И. Базовые стремления. *Школьный психолог*. 1998. № 35. С. 8–9.
12. Олпорт Г. Личность в психологии. Санкт-Петербург : КСП+ ; Ювента, 1998. 345 с.
13. Осницкий А.К. Структура и функции регуляторного опыта в развитии субъектности человека. *Субъект и личность в психологии саморегуляции*. Москва ; Ставрополь : Изд-во ПИ РАО ; СевКавГТУ, 2007.
14. Психолого-педагогічні засади становлення професійної суб'єктності майбутніх психологів : монографія / Р.А. Мороз та ін. Миколаїв : Іліон, 2018. 217 с.
15. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Пер. с англ. Е.И. Исениной Москва : Изд. группа «Прогресс» ; Универс, 1994. 480 с.
16. Фромм Э. Бегство от свободы. Минск : Харвест, 2004. 384 с.